

Bezig zijn met geschiedenis

Citation for published version (APA):

Jansen, J. C. (1984). *Bezig zijn met geschiedenis*. Van Gorcum. <https://doi.org/10.26481/spe.19841129jj>

Document status and date:

Published: 29/11/1984

DOI:

[10.26481/spe.19841129jj](https://doi.org/10.26481/spe.19841129jj)

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

BEZIG ZIJN MET GESCHIEDENIS

BEZIG ZIJN MET GESCHIEDENIS

Rede
uitgesproken bij de aanvaarding van
het ambt van bijzonder hoogleraar in de
veranderingen in de samenleving in het
verleden in relatie tot de typologie van de
maatschappijvormen met het accent op Limburg
en de aan deze provincie grenzende regiones
in de algemene faculteit
aan de Rijksuniversiteit Limburg
te Maastricht
op donderdag 29 november 1984 om 16.00 uur

door

Dr. J.C.G.M. Jansen

Van Gorcum, Assen/Maastricht 1984

© Van Gorcum & Comp. B.V., Postbus 43, 9400 AA Assen

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd door middel van boekdruk, fotokopie, microfilm, foto-offset, of welk ander middel dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jansen, J.C.G.M.

Bezig zijn met geschiedenis / J.C.G.M. Jansen. —

Assen [etc.]: Van Gorcum

Inaugurele rede Maastricht.

ISBN 90-232-2099-4

SISO 901 UDC 930.1

Trefw.: geschiedeniswetenschap.

Historici staan niet bekend als wetenschappers die veel aandacht besteden aan theorievorming of aan methoden en technieken van onderzoek. De wetenschappelijke uitgangspunten van de historicus zijn meestal impliciet aanwezig in zijn werk. Toch is aandacht voor wetenschapstheoretische vragen onder historici niet nieuw. In eigen omgeving treffen we dit verschijnsel al in de 12e eeuw aan. In die tijd beleefde het Maasland een opmerkelijke bloei van kunsten en wetenschappen.

Een van de leidende figuren uit het toenmalige geestesleven, Rodolf, abt van het klooster van Sint-Truiden, verantwoordde de uitgangspunten van zijn historische onderzoeken omstreeks 1130 met de volgende opmerkelijke woorden: 'Iedereen die van een vrijgeveige Fortuna voldoende ervaring heeft mogen opdoen, weet dat oude wijn, die in koele kelders een heel jaar heeft mogen bezinken, in de herfst voor een tijdje terzijde wordt geschoven, omdat men in die periode gretig drinkt van de verse most, die nog zijn natuurlijke vurigheid bezit en nog niet helemaal geklaard is. Waartoe deze vergelijking? Het is zeker niet mijn bedoeling verse, nog troebele wijn hoger aan te slaan dan oude, bezonken. Nieuwe dingen oefenen echter gewoonlijk een sterke bekoring uit op de mensen en prikkelen hun begeerte. Is die begeerte verzadigd, dan keren zij met groter verlangen weer naar het oude Uitgaande van deze vergelijking, mijn beste proost van Saint-Denis, stuur ik U dit geschiedkundig tractaat: het werd opgesteld volgens een nieuwe opvatting en handelt zowel over hetgeen zich vroeger als over wat zich nu pas in onze kloostergemeenschap afspeelde. En zoals U gelukkig is bij het gebruik van oude en ook van nieuwe dingen, zo kan U uit mijn verhaal onze geschiedenis lezen, zowel die van vroeger als de heden-daagse.... Hoewel dit verhaal niet veel zal bijdragen aan Uw geestelijke ontwikkeling, toch zal het U, die er op uit is het nieuwe te kennen met het oude, inzicht geven in de toestand van onze Kerk vroeger en U duidelijk maken, hoe ze herhaaldelijk van de hoogste toppen in de diepste afgrond stortte'.¹

Vanzelfsprekend kan een tekst als de onderhavige worden aangegrepen voor de bestudering van een hele reeks onderwerpen van de meest

¹ Kroniek van de Abdij van Sint-Truiden, vertaling van de *Gesta Abbatum Trudonensium*, Boek I, voorwoord. Ik ben de vertaler, Dr E. Lavigne te Sint-Truiden, erkentelijk, dat ik van zijn manuscript gebruik mocht maken.

uiteenlopende aard. Ik wil de woorden van abt Rodolf hier evenwel slechts gebruiken voor het signaleren van een drietal fundamentele problemen, waarvoor de auteur alleen intuïtief met behulp van enkele beeldende woorden een oplossing aandroeg, die hij overigens nauwelijks met redenen omkleedde. Vooreerst sprak Rodolf herhaaldelijk over de relatie tussen heden en verleden. Hij was in dit opzicht optimistisch. 'Nieuwe dingen oefenen gewoonlijk een sterke bekoring uit op de mensen en prikkelen hun begeerte. Is die begeerte verzadigd dan keren zij met des te groter verlangen weer naar het oude ...', aldus de abt. De schrijver suggereerde derhalve dat belangstelling voor het verleden onontkoombaar is en uit de natuur van de mens voortkomt. Zijn visie is niet onweersproken gebleven. De autofabrikant Henry Ford verwierf faam met zijn uitspraak 'History is humbug', om vervolgens in een ruim 300 pagina's tellend boek zijn eigen leven voor het nageslacht vast te leggen. Ook wetenschappers van grote naam hebben de geschiedbeoefening - zij het op minder bagatelliserende gronden - afgewezen. De wijsgeer Friedrich Nietzsche wilde in zijn opstel 'Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben' aantonen, 'warum Historie als kostbarer Erkenntnis-Überfluss und Luxus ernstlich verhasst sein muss'. Met deze opmerking zette Nietzsche zich niet zozeer af tegen historisch bewustzijn, als wel tegen de geschiedwetenschap van zijn tijd, waarin het historisme onder invloed van Herder en Hegel een levensbeschouwing was geworden.²

Het belang van geschiedenis als wetenschap, het waarheidsgehalte van haar uitspraken en de bruikbaarheid van historische kennis voor het dagelijks leven zijn discussiepunten die vele pennen in beroering hebben gebracht. Geen enkele analyse heeft echter de aarzeling kunnen wegnemen, die abt Rodolf 850 jaar geleden al bekwam, toen hij aan de proost van Saint-Denis schreef dat de geschiedenis van de abdij van Sint-Trudo wellicht niet veel zou bijdragen tot diens geestelijke ontwikkeling. Hij koesterde zich in de hoop, dat zijn geschrift tenminste inzicht zou verschaffen in de op- en neergang van de toestand van de Kerk in Sint-Truiden. Een dergelijke opvatting werd tien jaar geleden nog verdedigd door Charles Wilson die in een voordracht bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Sociaal Historisch Centrum opmerkte, dat historisch onderzoek slechts kon bijdragen tot maatschappelijke oordeelsvorming en tot het ontstaan van een kritische geestes-

² H. Ford, *Mein Leben und Werk*, Stuttgart 1934; F. Nietzsche, *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*, o.a. Stuttgart 1973, p. 3 en p. 115.

houding.³ Daarmee is niet gezegd dat de discussie over de betekenis van de geschiedwetenschap in de voorbije negenhonderd jaar geen nieuwe perspectieven heeft geopend. Allerlei studies over de relatie tussen de geschiedwetenschap en de overige menswetenschappen, zoals sociologie, antropologie, politicologie en economie, hebben zeker bijgedragen tot verdieping van het inzicht in historisch-methodologische problemen, ook al hebben zij in epistemologisch opzicht niet tot algemeen aanvaarde uitspraken geleid.⁴

De vermelding van methodische problemen brengt ons bij het derde vraagstuk, dat door abt Rodolf werd aangesneden, namelijk het nieuwe in zijn opvatting over geschiedenis, die, zoals hij zei, handelde 'zowel over hetgeen zich vroeger als over wat zich nu pas heeft afgespeeld'. Wie de volledige Handelingen van de Abten van Sint-Truiden leest, zal bemerken dat de methodische nieuwigheid die Rodolf introduceerde betrekking had op het zoeken naar oplossingen voor actuele problemen. Als bestuurder van een kleine gemeenschap van monniken met een omvangrijk, maar gedurende lange tijd slecht beheerd bezit, probeerde hij zijn kennis van de historisch gegroeide leefomstandigheden in Sint-Truiden ten nutte te maken voor de recuperatie van het verloren gegaan bezit en het herstel van een levendig religieus en intellectueel leven in de abdij. Daartoe richtte hij zijn studie van het verleden zo in, dat het resultaat kon bijdragen tot het oplossen van een scala van destijds relevante wetenschappelijke problemen en propageerde hij de overtuiging dat wetenschappelijke activiteit op het terrein der geschiedvorsing kon leiden tot herordering van de samenleving en reorganisatie van de bedrijfsvoering door grootgrondbezitters. Deze opzet bleek wetenschappelijke risico's met zich te brengen. De veronderstelde band tussen 'maatschappelijke relevantie' en 'wetenschappelijke methode' heeft abt Rodolf tot eenzijdige opvattingen verleid. Zo vormen zijn heftige aanvallen op de zich destijds langzaam ontwikkelende bestuursorganisatie van de landsheerlijkheden een duidelijk bewijs van zijn door gehechtheid aan het verleden vooringenomen kijk op de

³ Ch. Wilson, *The Relevance of History*, *Mededelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, Klasse der Letteren, jrg. 37, 1975, no. 1, p. (15).

⁴ Uit de stroom van publicaties over deze thematiek worden hier slechts vermeld: F. Braudel, *Geschiedschrijving*, Baarn 1979; S.M. Lipset and R. Hofstadter, eds, *Sociology and History: Methods*, New York 1968; P. Burke, *Sociology and History*, London 1980; I.M. Lewis, ed, *History and social anthropology*, London 1968; J. le Goff et P. Nora, eds, *Faire l'histoire*, vol. II, *Nouvelles approches*, Paris 1974; H.-U. Wehler, hrsg., *Geschichte und Oekonomie*, Köln 1973 en P. Chaunu, *Histoire*, Science Sociale, Paris 1974, p. 53-78.

samenleving. Dientengevolge attendeerde Rodolf met zijn aarzelend geformuleerde methodische opmerking op een probleem, dat ook nu nog hoogst actueel is.

Heden ten dage wordt vooral door het departement van Onderwijs en Wetenschappen gepleit voor een maatschappelijk relevante studie van het verleden. In soms scherpe reacties op dergelijke pleidooien is de regering verweten de om financieel-technische redenen noodzakelijke reorganisaties van het historisch bedrijf te gebruiken voor het manipuleren van wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van eigen politieke doelstellingen.⁵ Het is overigens een welhaast onontkoombare vraag of de geschiedwetenschap niet altijd een politiek-maatschappelijke betekenis heeft, welke vragen zij ook aan het verleden stelt. Het staat vast dat Duitse en Engelse historici in de 19e eeuw met hun studies naar het verleden de glorie van 'Reich' en 'Empire' dienden,⁶ terwijl Marxistische historici hun onderzoek naar het waarom van de ontwikkelingen in vroeger tijden ook zelden waardenvrij plegen te verrichten.⁷ Het antwoord op de vraag naar de bijdrage van het verleden aan de huidige maatschappelijke constellatie lijkt onlosmakelijk aan politiek-maatschappelijke interpretaties gebonden.

Deze beschouwingen over een enkele pagina uit een studie, geschreven vlak vóór het ontstaan van de eerste universiteiten, tonen aan dat een drietal problemen in negen eeuwen niet aan actualiteit inboet. Nog altijd is de vraag naar de relatie tussen heden en verleden even omstreken als die naar het belang van geschiedvorsing. Hetzelfde geldt voor de methodisch-organisatorische kwesties omtrent de voor de historicus meest verantwoorde werkwijze. Het leek mij passend aan deze vraagstukken opnieuw enige aandacht te besteden.

⁵ A.M. van der Woude, Geschiedenis, een gezelschapsspel voor fijne luiden? *Spiegel Historiael*, jrg. 19, 1984, p. 42-47.

⁶ H.E. Barnes, *A History of historical writing*,² London 1963, p. 210; H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, London 1931.

⁷ H. Manschot, *Athusser over het Marxisme*, Nijmegen 1980, p. 302-307; A. Schmidt, *Geschichte und Struktur. Fragen einer marxistischen Historik*, München 1971.

Een aantal Duitse wijsgeren, zoals Herder, Kant, Fichte, Hegel en Marx, heeft sedert het laatste kwart van de 18e eeuw de oude christelijke gedachte, volgens welke de geschiedenis een eens-en-vooral is geweest met diepe incisies - bestaande in schepping, zondeval, verschijnen van Gods zoon, einde van de wereld, jongste gericht, op eigen wijze geseculariseerd. Voor hen was het verleden niet een gebeuren dat het de mensheid mogelijk maakte zich probleemloos thuis te voelen in de regelmatige terugkeer van de verschijnselen, maar de neerslag van de ontwikkeling van de mensheid naar een welomschreven doel.⁸ Zo is er volgens Hegel in de geschiedenis geen plaats voor de individuele mens en voor afzonderlijke bevolkingsgroepen; zij zijn slechts instrumenten, die door de Rede - in Hegels jargon de Absolute Geest genoemd - worden gebruikt en opgeofferd, zodra zij nutteloos zijn geworden.

Dit soort ideeën is al spoedig nadat het voor het eerst geformuleerd was, heftig bekritiseerd. Een van de grondleggers van de moderne historiografie, Leopold von Ranke, pleitte al in 1824 voor een geschiedopvatting, die aan elk feit, elk individu, elke tijdsperiode een eigen betekenis toekende. Zijn uitspraak 'Jeder Epoche ist unmittelbar zu Gott' is een gevleugeld woord geworden.⁹ Dit hield evenwel niet in dat het verleden als een aaneensluiting van toevalligheden en een discontinue reeks fragmenten moest worden beschouwd. Het hoogste wat de mens volgens Ranke kan bereiken was het laten samenvallen van particuliere met algemene belangen; immers juist in dat moment van integratie verwijddde zich het persoonlijk bestaan tot een moment in de wereldgeschiedenis. Deze stelling is volgens Ranke ook omkeerbaar.¹⁰

Grote persoonlijkheden maakten deel uit van een zedelijke wereldorde, waarin zij volledig zichzelf waren. Zij leefden een zelfstandig, origineel leven, maar oefenden door hun tijd te representeren uit innerlijke kracht beslissend invloed uit op het tijdsbeeld. Op dezelfde wijze namen ook de volkeren hun plaats in de wereldgeschiedenis in door zich te conformeren aan de opinies en de leefwijze van de ontwikkelde mensen en daarop voort te bouwen.¹¹

⁸ K. Jaspers, *Leonardo en Nietzsche*, Utrecht 1966, p. 114-115.

⁹ L. von Ranke, *Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber*, (1824), *Sämtliche Werke*, Bd. 34, p. 150.

¹⁰ L. von Ranke, *Weltgeschichte*, IX. Teil, 2. Abteilung, Schlusswort.

¹¹ L. von Ranke, *Geschichte Wallensteins*, Vorwort zur I. Auflage, *Sämtliche Werke*, Bd. 23, S. V-VI.

Ranke, Humboldt, Droysen, Lamprecht en vele anderen, hebben derhalve wel de betekenis van de grote lijn, van algemene ideeën en regelmatig terugkerende handelwijzen in de geschiedenis onderkend, maar zij hebben die niet afgeleid uit het einddoel der geschiedenis, zoals de hiervoor genoemde wijsgeren deden. Integendeel, de karakteristieken vloeiden voor eerstgenoemden voort uit de beschrijving van de historische verschijnselen zelf en manifesteerden zich tijdens het doorgronden van het accidentele.

Deze werkwijze heeft in vele gevallen geleid tot louter positivistische wetenschap, waarin het onderzoek nog slechts gericht was op het ontdekken van nieuwe feiten en het bestrijden van onjuistheden door het beoefenen van historische kritiek. De bronnen, die met de feiten zelf werden geïdentificeerd, dienden voor zich te spreken en niet door interpretaties van de onderzoeker te worden vervormd.¹²

De idealistische en de historische kijk op het verleden, zoals boven beschreven, gingen beide mank aan een eenzijdige kijk op de plaats van de mens in tijd en ruimte. Volgens de idealistische denkers heeft de noodzakelijke gang van de geschiedenis het leven van individuen en samenlevingsvormen bepaald; de historisten beweerden juist het tegendeel. Zij meenden dat het algemene uit het incidentele en individuele moest worden afgeleid. De kritiek op deze beide denkwijzen heeft er vooral na de Tweede Wereldoorlog toe geleid, dat heel andere opvattingen over de plaats van de mens in tijd en ruimte naar voren werden gebracht met weliswaar ingrijpende gevolgen voor de wijze, waarop geschiedenis op wetenschappelijke wijze werd beoefend, maar niettemin zonder dat de spanning tussen accidenten en algemeenheden verdween.

Kortheidshalve zal hier slechts aan een tweetal opvattingen uit de laatste halve eeuw aandacht worden besteed. De existentiële fenomenologie zal worden besproken als representant van de pleidooien voor ruime ontplooiingskansen van de mens in de wereld, terwijl in de opvattingen van Foucault en de structuralisten het individu wordt geringelood door de cultuur. Ongelukkigerwijze onderscheidden de vertegenwoordigers van beide denkrichtingen zich niet in helderheid en doorzichtigheid van hun formuleringen. Wanneer hier wordt geprobeerd hun ideeën weer te geven zonder gebruik te maken van een specifiek jargon, gebeurt dat in het besef daarmee het gevaar te lopen bepaalde gedachten te vertekenen. Het is echter de enige mogelijkheid deze theorieën bondig en

¹² P. Corsini, *Storiografia. Saggio Critico, Testimonianze, Documenti*, Milano 1978, p. 38.

helder te verwoorden.

Voor de existentialisten is geschiedenis niet iets dat volledig voltooid is, maar omvat het verleden van de mens ook zijn toekomst, derhalve een toekomst die in verleden en heden verborgen ligt.¹³ Niemand is veranderd omdat de dag van gisteren is afgesloten of zal anders zijn omdat het morgen een andere dag is dan vandaag. Levensangst is gebaseerd op de vraag hoe ik ook in de toekomst mijzelf zal kunnen zijn; zij is niet afhankelijk van de vraag hoe de toekomst mij zal vervormen. De mens kan zijn eigen levensweg slechts rechtvaardigen door duiding van het verleden.¹⁴ Welke vraag de mens zich over het verleden ook stelt, welk antwoord hij ook geeft, steeds zal blijken, dat 'wat geweest is, is', dat wordt overgestapt van verleden naar heden en dat ook de toekomst historisch is gefundeerd. Het doet er niet toe of gebruiken en ideeën uit het verleden ononderbroken worden voortgezet of juist verworpen. Zelfs de befaamde uitspraak van Paul Valéry 'De geschiedenis rechtvaardigt wat men wil. In de grond leert zij niets, want zij omvat alles en geeft voorbeelden van alles', is een bewustwording van het verleden.¹⁵ Dat betekent niet dat geschiedenis een gezelschapsspel is voor intellectuelen. Integendeel, de mens is in zijn concrete existentie, zijn gang door het leven en zijn streven boven zichzelf uit te komen, in diepste wezen historisch. De mens existeert niet, omdat de geschiedenis zich beweegt, maar precies andersom: omdat het bestaan van de mens tijdelijk is, leeft hij als een historisch wezen, dat zich verwerkelijkt in de loop van de tijd dat hij leeft. Uiterst bondig geformuleerd luidt dit axioma: 'Het bestaan geschiedt'.¹⁶

Merleau Ponty heeft aan deze analyse nog een dimensie toegevoegd. De historiciteit van de mens kan niet alleen aan zijn gang door de tijd worden afgemeten, maar wordt ook bepaald door de wijze, waarop hij zijn omgeving accepteert.¹⁷ 'Ik ben niet het resultaat of het knooppunt van de talloze oorzakelijkheden die mijn lichaam of mijn geest determineren; ik kan mijzelf niet denken als een deel van de wereld, als een voorwerp van biologie, psychologie of sociologie zonder meer. Ik kan het domein van de positieve wetenschappen niet met mijzelf laten samenvallen. Alles wat ik van de wereld weet, zelfs dat wat ik door

¹³ K. Jaspers, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, München 1955, p. 137.

¹⁴ H.G. Gadamer, *Welt ohne Geschichte, Truth and Historicity*, Den Haag 1972, p. 2.

¹⁵ P. Ricoeur, *Wahrheit und Geschichte*, München 1974, p. 40.

¹⁶ Cfr. O. Pöggeler, *Martin Heidegger. De weg van zijn denken*, Utrecht 1963, p. 36-41.

¹⁷ M. Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la Perception*, Paris 1945, introduction; cfr. R.G. Kwant, *De fenomenologie van Merleau-Ponty*, Utrecht 1962, p. 101-102.

middel van positieve wetenschappen weet, weet ik op grond van mijn eigen zicht op de wereld, vanuit mijn ervaring van de wereld, zonder welke de symbolisering van de wetenschappen niets te betekenen zouden hebben. Een wereld, die zich voor mij ordent en die voor mij begint te bestaan, gaat alle kennis vooraf. Daarin is het verleden de traditie die ik verkies op te nemen en de horizon waarvan de afstand tot mij zou verdwijnen, wanneer ik er niet was om hem met mijn blik te doorgronden, want ik ben het die het verleden in mijn wereldbeeld voor-mij-doet-zijn'.

De geschiedenis moet dus aan de ene kant worden begrepen vanuit de mens, voorzover hij haar in zijn wereldbeeld heeft opgenomen, maar tegelijk moet de individuele mens begrepen worden vanuit en binnen de geschiedenis, voorzover die zich aan hem bij de vorming van zijn wereldbeeld aanbiedt.

Enige decennia eerder had de grondlegger van de fenomenologie, Edmond Husserl, hetzelfde gezegd, toen hij betoogde, dat de mens pas in de wereld was, als hij inzag dat hij zich alleen maar in de wereld kon ontplooien, ongeacht of hij de wereld aanvaardde of niet. Wie zich wilde ontplooien, kon dat alleen in een omgeving langs de weg der historiciteit, gaande van het verleden naar de toekomst. Het verleden is in deze optie van belang voor de mens, omdat hij zich ontwikkelt, ontplooit, verandert, ja zelfs wordt, en niet zonder meer is. De weg naar dit verleden wijst ons al het dagelijks leven, waarin niets voltooid en niets zonder relativiteit is.

Het bewustzijn van het verleden brengt ons evenwel pas de rede, die laat zien dat de historiciteit zich op drie niveau's ontplooit. Er dient immers onderscheid te worden gemaakt tussen de oorspronkelijke historiciteit van het dagelijks leven, waarin de mens naïef zijn levensdagen slijt, beheerst door angst en hoop in de schoot van gezin, familie, dorp of stad en de bewuste historiciteit, waarbij de mensheid als geheel streeft naar de verwerkelijking van een gedachte door middel van een cultuurpatroon dat als oneindig wordt voorgesteld. De derde en hoogste fase in de bewustwording der historiciteit wordt bereikt door wetenschappelijke reflectie op de geschiedenis, als gevolg waarvan ieder individu zich bewust wordt van zijn levensdoel en de door hem te vervullen taken. In deze laatste fase worden de doelstellingen van het historisch wordingsproces geëxpliciteerd, zodat de wetenschappelijk opererende historicus de verborgen betekenis van het gebeuren in het verleden ontdekt.¹⁸ De

¹⁸ P. Janssen, *Geschichte und Lebenswelt*, Den Haag 1970, p. 70-80; A. Pezanin, *Wissenschaft und Geschichte in der Phänomenologie Edmund Husserls*, Den Haag 1972, p. 157-171.

wetenschappelijke vraag kan dan alleen maar luiden: 'Waar heeft de historie toe geleid?'.

Hoe nauw de na-oorlogse existentialisten ook aanleunden tegen Husserl en hoe vaak zij hem ook citeerden, er is veel verschil tussen de meester en zijn adepten. Husserl laat de geschiedwetenschap de verborgen van periode tot periode verschillende doelstellingen van de historie ontdekken. Hij maakt niet duidelijk hoe de doeleinden, die de mensheid najaagt, konden ontstaan. Gingen zij aan het individu vooraf? Konden zij door al dan niet collectief handelen van mensen onder bepaalde omstandigheden worden gewijzigd? Een antwoord op deze vragen kon Husserl kennelijk niet geven. Hij sprak slechts over een verborgen betekenis. Een bewuste keuze of een persoonlijke beslissing van een of meerdere individuen had daar niet aan ten grondslag te liggen. De existentialisten boden het individu heel wat meer mogelijkheden: het vond zijn weg in een bestaande omgeving, daaraan op zodanige wijze zin gevend dat een bewust levende persoonlijkheid in de loop van zijn leven de doelstellingen van het menselijk bestaan verder kon uitbouwen.

Het is ongetwijfeld van belang hier ook te laten zien, hoe bepaalde historici op deze gedachtengang hebben ingehaakt. Lucien Febvre heeft in een reeks biografieën gespeurd naar de betekenis van opmerkelijke persoonlijkheden voor hun tijd. In zijn werk over Rabelais¹⁹ karakteriseerde hij de schrijver van de beroemde werken over Pantagruel (1532) en Gargantua (1534) als een exponent van de gedachtenwereld en de mentaliteit van het tweede kwart van de 16e eeuw, beperkt door de dimensies en de grenzen waarin zijn tijdgenoten schreven, lazen, waarnamen en ervoeren.²⁰ Febvres opvolger Braudel huldigde een meer genuanceerde opvatting. De betekenis van het evenement staat volgens hem achter bij die van de structuur. De mens ontleent zijn wereldbeeld aan de samenleving, waarin hij wordt opgevoed. Pas op de lange duur kan hij samen met vele, vele anderen een verandering in de structuur van de samenleving bewerkstelligen. De wijsgeer Ernst Bloch heeft deze geschiedopvatting bondig beschreven met een verwijzing naar een vertelling van de Duitse romanticus E.T.A. Hoffmann, waarin Ritter Gluck voortdurend de kamer binnenkomt en door zijn aanwezigheid Armida nieuwe gloed verleent. Ritter Gluck is het fantoom van

¹⁹ L. Febvre, *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle: la religion de Rabelais*, Paris 1942.

²⁰ K. Bertels, *Geschiedenis tussen structuur en evenement*, Amsterdam 1973, p. 37-39; G. Bourdé et H. Martin, *Les écoles historiques*, Paris 1983, p. 176-179.

de historicus, zijn spookachtige glans het ideaal van historisch kennen.²¹ Het mag niet verbazen dat niet iedereen even gelukkig is geweest met een mensbeeld, dat aan het individu een min of meer magische betekenis toekende, zodat ieders toverstokje onverwachte effecten op kon roepen. Met name het structuralisme heeft er naar gestreefd de geschiedwetenschap te ontdoen van deze mythe. Deze stroming kende aan de mens slechts een functionele plaats toe en stelde de waarde van de persoon buiten spel.²² Deze is een nogal verrassende uitkomst voor een denkrichting die zich sterk op het collectief onbewuste richtte. Al in zijn studie over 'Het Wilde Denken' had de antropoloog Lévy-Strauss²³ betoogd dat samenlevingsvormen niet verklaard konden worden uit onderzoek naar de constituerende elementen van de samenleving in hun historische ontwikkeling. Elke samenleving vormde een systeem, waarvan de elementen slechts begrepen kunnen worden uit de functie die zij elk afzonderlijk in het geheel hebben. Hij stelde derhalve het Europese geloof aan een zin van het menselijk bestaan in de toekomst ter discussie.²⁴ Een overgang van de ene structuur naar de andere, zodat nieuwe opvattingen over de mens konden ontstaan, leek impliciet tot de mogelijkheden te behoren. Die weg werd evenwel niet ingeslagen. Derhalve was de opschudding compleet toen Foucault daaruit afleidde dat de mens voorbestemd is om te verdwijnen, zoals een in het zand getekend menselijk gelaat in de vloedgolf wordt weggevaagd. Hieraan moet eerlijkheidshalve worden toegevoegd, dat het woordgebruik van Foucault aanleiding gaf tot overtrokken interpretaties van deze uitspraak. Feitelijk sprak hij niet over de mens als biologisch wezen, maar over het cultureel bepaalde mensbeeld zoals dat in de 17e en 18e eeuw door het ontstaan van de menswetenschappen gestalte kreeg.²⁵ Het bleef nog even onduidelijk als tevoren wie nu eigenlijk de geschiedenis maakt! De complementaire vraag naar de betekenis van het verleden voor het heden werd door Foucault wel eenduidig opgelost. Voor structuralisten kunnen het verleden en het heden parallel verlopen. Beide kunnen tegelijk aanwezig zijn, zij het op een ander niveau van werkelijkheid. Het verleden leeft voort in sociale en culturele structuren; het heden omvat daarnaast ook nog een reeks toevalligheden, zoals alle levende mensen.

²¹ E. Bloch, *Thomas Münzer, Theoloog van de Revolutie*, Utrecht 1969, p. 13-14.

²² R. Bakker, Foucault was als de mens zo anoniem, *Trouw*, 30 juni 1984, blad 7, k. 1-3.

²³ C. Lévy-Strauss, *La pensée sauvage*, Paris 1962.

²⁴ W. Falk, *Vom Strukturalismus zum Potentialismus*, Freiburg 1976, p. 17.

²⁵ M. Foucault, *De Woorden en de Dingen*, Bilthoven 1973, p. 419.

De conclusie uit onze beschouwingen over de relatie tussen verleden en heden kan kort zijn. De wisselende opinies resulteerden steeds weer in nogal uitgesproken opvattingen over de mogelijkheid het verleden in samenhang met onze eigen wereld te kennen. De vier vormen, waarin de relatie heden-verleden werd uitgedrukt, kunnen dan ook op eenvoudige wijze worden weergegeven.

Sommigen zagen het verleden als 'datgene, wat eens was'. Voor hen is de geschiedenis een reeks al dan niet samenhangende gebeurtenissen die ons toestaan het heden te relativiseren en de problemen van alle dag te vergeten. Een niet gering deel van degenen die deze opvatting huldigen, beschouwt het verleden als iets waar met weemoed naar wordt teruggezien. Deze kijk op het verleden wordt teruggevonden in de opvattingen omtrent historisch onderzoek van het historisme, de 'histoire historisante' en een aanmerkelijk deel van de amateuristische geschiedbeoefenaren. De in het verleden geïnteresseerde wetenschapper brengt feiten uit het verleden aan het licht en laat zien hoe zij samenhangen. Het wetenschappelijk onderzoek resulteert in een literair proces; de lezer bepaalt zelf in hoeverre publicaties voor hem tot lering en vermaak strekken.

Anderen hebben het verleden opgevat als 'hetgeen definitief is geweest' en nooit behoort terug te komen. Zo'n opvatting van het verleden is vaak eigen aan beoefenaren van de sociale wetenschappen. Er zijn volgens hen in het verleden negatieve oorzaken te traceren, die schadelijke consequenties hebben gehad voor de betrokkenen tot in het heden. De visie wordt het best gekenschetst door het adagium: Het verleden dient overwonnen te worden.

Weer anderen hebben het verleden opgevat als hetgeen in wording is, als een onderdeel van een onvoltooid proces. De studie van het verleden geeft derhalve inzicht in de langzame zelfverwerkelijking van individu en samenleving. Langs streng wetenschappelijke weg kan uit het verleden de historiciteit van de mens worden beschreven. Omdat de fase waarin het individu of de samenleving zich in het heden bevindt nooit het eindpunt van een ontwikkeling is, maar steeds een moment in een proces, is het van groot belang de mate, waarin levensdoelen en opgaven bereikt zijn, vast te stellen. Dit impliceert een nadruk op kwantificering in het onderzoek, zodat de plaats van elk element in een samenhangend geheel nauwkeurig kan worden bepaald. De Franse geschiedschrijving heeft sedert de Tweede Wereldoorlog veelal deze opvatting van geschiedenis gevolgd. Hier ligt ook de grondslag van structuralisme in de geschiedschrijving, waarin wereld- en mensbeelden worden be-

studeerd die gedurende generaties hun stempel hebben gedrukt op het leven van het individu.

De vierde en laatste groep historici heeft de geschiedenis opgevat als hetgeen uit het verleden is gebleven. Hier ligt de wortel van wetenschappen en activiteiten, die de realia uit het verleden als een voorwerp van zorg aanmerken, zoals de archivistiek, het museaal beheer en de monumentenzorg. Zij streven er naar het verleden te doen voortleven. Het archiefbeheer, de monumentenzorg en de museale wereld hadden al een lange ontwikkeling achter de rug, voordat structuralisten en existentialisten een kentheoretische grondslag voor dit soort geschiedopvattingen propageerden. Al die tijd gingen deze takken van historische wetenschap hun eigen weg en het is daarom niet zo verwonderlijk dat kortsluitingen tussen historici aan de ene kant en archivarissen, museumbeheerders en monumentenverzorgeren aan de andere kant niet tot de uitzonderingen behoren.

De visie van historici op het verleden beheerst de onder hen levende wetenschappelijke opvattingen in hoge mate. Er blijken zeer grote verschillen in werkwijze te bestaan tussen degenen die het verleden zien als een discontinue reeks gebeurtenissen, en degenen die de geschiedenis zien als een gebeuren dat min of meer blijvende resultaten kan opleveren. In diverse wetenschapstheoretische werken is vooral op het historisme kritiek geleverd. Een samenvatting kan een idee geven van een aantal kentheoretische problemen, waarmee historici hebben af te rekenen. In dit kader wil ik een achttal punten vermelden, waarbij vooral aandacht wordt besteed aan de gevolgen van een historistische werkwijze en hun remmende werking op de ontwikkeling van de historische wetenschap.

1. Geschiedschrijving kon, zolang zij feitelijkheden beschreef, geen algemeenheden of wetmatigheden op het spoor komen. Elk feit vond zijn betekenis in zichzelf; steeds werden de eigenheid en individuele aard van personen, feiten en omstandigheden naar voren gehaald. De geschiedvorsing was meer een literaire dan een wetenschappelijke activiteit. De historicus vertelde een op feiten gebaseerd relaas en onderscheidde zich vooral in zijn gedocumenteerde wijze van werken van de schrijver van een historische roman, wiens werk geheel of ten dele op fictieve gegevens placht te steunen.

2. Geschiedschrijving kreeg door de historisten een particularistisch karakter toegewezen. Volkeren, staten, landstreken en lokale samenlevingsverbanden werden als op zichzelf staande eenheden behandeld. De nadruk viel op hetgeen volkeren en staten van elkaar onderscheidde. De geschiedenis van elke territoriale eenheid en van elk sociaal verband was zelfgenoegzaam. De voorgeschiedenis van een moderne staat bleek merkwaardigerwijze vaak identiek met die van het landdeel, dat bij de totstandkoming van die staat de grootste invloed uitoefende, zodat in Nederland de vaderlandse geschiedenis bijna samenviel met die van het gewest Holland. Studies over regionale en lokale geschiedenis hadden alleen betekenis voor de onderhavige streek zelf of voor de plaatselijke gemeenschap. De omstandigheid dat in samenvattende werken weinig gebruik werd gemaakt van regionale studies had overigens ook nadelige gevolgen voor de werkwijze van de regionale en lokale historici. Zij maakte hun eigen voorkeuren en liefhebberijen tot voornaamste aandachtspunt van hun studies. Centrale en meer algemene vragen werden in hun werk zelden aan de orde gesteld.

3. Aangezien ieder historicus aan de hand van in de bronnen weergegeven gebeurtenissen zijn eigen verhaal van beperkte strekking schreef, verschilden lokale en regionale historische studies in opzet en uitwerking vaak zeer van hetgeen in nationale of internationale onderzoeken werd bestudeerd. Vergelijking van historische situaties en ontwikkelingen in de ene landstreek met de resultaten van onderzoek dat over andere gebieden was verricht, was nagenoeg onmogelijk. Comparatieve geschiedvorsing, zoals o.a. door Henri Pirenne werd voorgestaan,²⁶ ontmoette veel tegenstand, omdat aan gebeurtenissen een betekenis werd verleend in het licht van andere feiten, terwijl zij toch alleen op zichzelf beoordeeld dienden te worden.

Ook een interdisciplinaire of multidisciplinaire benadering van het verleden was volgens de historisten niet goed mogelijk. Het toetsen van theorieën en hypothesen uit normatieve wetenschappen als sociologie en economie leverde problemen op, omdat gebeurtenissen niet mochten worden opgevat als een voorwerp van abstractie, maar alleen als iets unieks dat slechts in zichzelf betekenis had.

4. De geschiedvorsing viel steeds verder uiteen in deeldisciplines. Zo dienden gebouwen en kunstschaten op hun eigen formele kenmerken te worden onderzocht, evenals literaire geschriften, rechtsuitingen, economische verworvenheden en politieke handelingen. Bijgevolg ontstonden achtereenvolgens disciplines als kunstgeschiedenis, geschiedenis van de letterkunde, rechtshistorie, economische geschiedenis en staatkundige geschiedenis. De fragmentatie van het geschiedbeeld ging steeds verder. De kunstgeschiedenis maakte bijvoorbeeld onderscheid tussen geschiedenis van de schilderkunst, de beeldhouwkunst, de bouwkunst, de ivoorsnijkunst en dergelijke meer. In alle deeldisciplines werd de horizon van dissertaties en artikelen steeds kleiner. Het onderzoek spitste zich steeds meer toe op details. Sprekende voorbeelden van dit gebruik zijn het artikel over 'De aanwezigheid van wilde konijnen in Engeland tussen 1790 en 1910' en de Amerikaanse dissertatie over 'Het gebruik van de subjectivus door Milton'.²⁷ Het zicht op de samenhang van ontwikkelingen in vroegere samenlevingen werd eerder verduisterd dan bevorderd.

5. Geschiedenis werd steeds meer een onthullen van wetenswaardigheden, die de mens niets te zeggen hadden. De discipline was niet langer bereid bij te dragen tot wat wij hiervoor omschreven als 'het verstaan

²⁶ O.a. in H. Pirenne, *Les Villes et les Institutions urbaines*, 2 t., Paris 1939.

²⁷ Ch. Wilson, *The Relevance of History*, o.c., p. 5.

van de mens door zichzelf en droeg op generlei wijze bij tot het oplossen van de menselijke levensnood. De eenheid van wetenschap en leven werd verbroken.

6. Het enige doel van het historisch onderzoek was het vaststellen van objectieve feiten. Evenwel hoe objectief waren die feiten? Zij werden weliswaar rechtstreeks aan de bronnen ontleend, maar oude geschriften kunnen een onderzoeker voor onverwachte vraagtekens plaatsen. De bronnenkritiek van de positivistische geschiedvorsers is in wezen altijd tamelijk simplistisch gebleven. Zij ging slechts na of de bronnen omtrent een historische gebeurtenis een verslag bevatten dat was ontstaan in dezelfde tijd, als die waarin de gebeurtenissen zich hadden voorgedaan. Allerlei formele kenmerken van oorkonden werden onderzocht. Technische hoogstandjes waren nodig om de soort perkament, het type inkt, de aangetroffen raderingen te onderzoeken. De Middeleeuwse monnik, wiens ganzeveer ongelukkigerwijze was uitgegleden en die zijn fout had hersteld, kwam in een kwaad daglicht te staan, terwijl de goedbetaalde ministeriaal die een gekleurd beeld van de feiten had gegeven, omdat de rol van zijn heer koste wat kost moest worden opgehemeld, gewoonlijk als hoogst betrouwbaar gold. Inhoudelijke kritiek werd niet geleverd. De historisten realiseerden zich niet dat gebeurtenissen steeds gekleurd worden weergegeven, omdat een verslag altijd met een bepaald oogmerk wordt geschreven. Dit geldt in het bijzonder voor documenten die een rechtstitel vastleggen. De eerzame koper van een huis hoort nog altijd met grote verwondering door de notaris voorlezen wat hij volgens de wet met de verkoper heeft afgesproken. Gewoonlijk bevat de inhoud van een akte slechts een paar hoofdlijnen van wat de contractspartijen hebben bedisseld en daarnaast een heleboel dingen, waar zij geen ogenblik bij hebben stilgestaan. In geen geval geeft de notaris iets weer van de sfeer, waarin de gesprekken tussen koper en verkoper hebben plaatsgevonden, evenmin komen de achtergronden en bedoelingen van de transactie aan de orde. Kort en goed: zelfs de meest nauwgezette akte of oorkonde is een formalisering van een rechtshandeling, waarin slechts een deel van een concrete werkelijkheid wordt weergegeven, geplaatst in een juridisch kader dat door partijen slechts in beperkte mate is overzien. Als dit al geldt voor documenten, waarmee alle betrokkenen hun instemming hebben betuigd, hoe beperkt moet de historische betekenis dan wel niet zijn van de weergave van oorlogen en sociale conflicten door kroniekschrijvers die welomschreven belangen vertegenwoordigden?

7. De grote waarde die werd toegekend aan contemporaine historische

documenten heeft er toe geleid dat positivistische historici de opvatting gingen huldigen dat de bronnen voor zichzelf moesten spreken. Voor hen werd het verzorgen van bronnenuitgaven het eenzame hoogtepunt van de geschiedvorsing. Alleen in bronnenpublicaties spraken de oorspronkelijke geschriften volledig en zonder commentaar voor zichzelf.²⁸ 8. De opvatting dat de weerslag van een gebeurtenis in een historisch document zijn volle betekenis in zichzelf vindt, heeft ook consequenties gehad voor de gebruikte onderzoekstechnieken. Zo werden statistische technieken gewoonlijk niet gebruikt. Kwantificeringen gaven immers de mate aan, waarin historische verschijnselen zich hebben voorgedaan. Zij leidden tot vergelijking en relatering aan andere verschijnselen, iets dat, zoals wij zagen, als een weinig zinvolle bezigheid werd beschouwd. In vele gevallen werden slechts de cijfers uit de oorspronkelijke bron zonder commentaar overgenomen. Het benutten van cijfermateriaal voor statistische analyses is een recente nieuwigheid, waarvan de mogelijkheden door beoefenaren van andere wetenschappen werden ontdekt.

De historisten is hun feilen niet al te zeer aan te rekenen. Immers, de historici die een procesmatige aanpak voorstonden, hebben ook geen eenduidige wetenschapsopvatting kunnen ontwikkelen. Luisteren wij een ogenblik naar de meeslepende woorden, die Ernst Bloch daarover schreef: 'Geschiedenis is ... een zware, riskante tocht, een lijdensweg, een trekken, een dwalen, een zoeken naar het verborgen vaderland; steeds op tragische wijze doorkruist, kokend, vol barsten en scheuren, erupties, sporadische beloften, discontinu geladen met het besef van het licht. Zelfs heel wat van datgene dat in de historie de boventoon voerde en zich nadrukkelijk deed gelden, was in werkelijkheid ... potsenmakerij, fabel en carnavalsspel, zo al geen onverbloemd werk van de duivel in de ogen van God ... Bijgevolg is de geschiedenis met herinnering alleen niet op te diepen. Bij de categorieën effectief en historisch waardevol komt immers ook nog het criterium van het voortleven, de uiteindelijke persoonlijke en totale participatie, de meest authentieke herdruk, het productieve model van de gedachtenis ...'²⁹

Historische kennis kan niet gericht zijn op het ontdekken van fysisch-mathematische wetten en op absolute geldigheid. Het is slechts

²⁸ P.C. Boeren, Kritische beschouwingen bij het werk van enige Limburgse geschiedschrijvers der laatste honderd jaren, *P.S.H.A.L.*, dl. 100, 1965, p. 17-69.

²⁹ E. Bloch, Thomas Münzer, o.c., p. 13.

een begrijpen en niet een inzichtelijk kennen.³⁰ De historicus behoort vragen te stellen die liggen achter het niveau van de werkelijkheid, zoals zij eertijds werd ervaren, pogend daardoor het zicht op de wereld te vergroten. Door aan zijn vragen wetenschappelijke eisen te stellen, kan de historicus wellicht de toverstaf van de intuïtie mijden, die uit Bloch's woorden sprak.

Deze eisen van wetenschappelijkheid dienen betrekking te hebben op vele aspecten van zijn activiteit. Allereerst dient hij zijn bronnen te toetsen. In sommige gevallen kan dat al gebeuren door vergelijking van gevonden gegevens aan elkaar. Zelfs de ogenschijnlijk meest betrouwbare overlevering verdient nader onderzoek. Zo kan de geschiedenis van het leven van Joden in Limburg tijdens de 18e eeuw alleen bestudeerd worden aan de hand van gegevens, afkomstig uit notariële en gerechtelijke archieven, officiële tellingen en verzoekschriften aan lokale bestuurscolleges. Iedereen weet dat notarissen gewoonlijk heel nauwkeurig zijn, rechtbanken tot taak hebben de waarheid te achterhalen, officiële tellingen met acribie uitgevoerd worden en dat men aan de overheid niet te vlug onwaarheden moet schrijven. Uit de analyse van deze ogenschijnlijk betrouwbare gegevens blijkt echter steeds weer, dat - om een voorbeeld van onnauwkeurigheid te noemen - zelfs de geboortejaren van de mensen die er in worden vermeld, voortdurend verschillen en dat de historicus steeds alert moet zijn op incorrecte mededelingen. Immers, de vaststelling van dit soort onjuistheden hoeft niet te leiden tot het volledig verwerpen van alle in deze bronnen voorkomende informatie. Integendeel, de onjuistheden kunnen leiden tot het stellen van zinnige vragen, bijvoorbeeld naar de mentaliteit van hen die informatie verstrekten of vergaarden.

Ook de vergelijking met elkaar van correct gebleken informatie uit meerdere typen bronnen kan gemakkelijk leiden tot het stellen van nadere vragen, waardoor 'dieptelagen' en onder de oppervlakte verborgen realiteiten kunnen worden opgespoord. Dergelijke vragen stellen allereerst eisen aan de begrenzing van het onderzoeksterrein. Het was vooral Fernand Braudel die ons hier de weg heeft gewezen.

In het voorafgaande werd de geschiedenis omschreven als de wetenschap van de ontwikkeling van de mensheid. Het kader waarin dit gebeurt wordt allereerst bepaald door de bijna onbeweeglijke geschiedenis van de betrekkingen van de mens met het milieu, van de wijze waarop hij zijn omgeving, het landschap, de bergkammen, de waterlo-

³⁰ R.C. Kwant, *De Fenomenologie van Merleau-Ponty*, Utrecht 1962, p. 99-104.

pen weet te benutten. De mens draagt enerzijds zorg voor de organisatie van de ruimte, maar zijn handelen wordt anderzijds ook voor een deel bepaald door het geografisch milieu waarin hij leeft. Een bergbewoner verschilt van een stedeling uit het laagland zonder door zijn herkomst in alle opzichten geconditioneerd te zijn. Welke invloed ruimtelijke omstandigheden ook op de mens hebben, hij kan niet uit die omstandigheden verklaard worden.³¹

Naast het geografisch milieu oefent ook het langzame ritme van het economisch leven zijn invloed uit. De mens moet zich in leven houden door schaarse goederen te verwerven. Succes bij zijn pogingen have en goed te verwerven, heeft hij lang niet altijd zelf in de hand. Sommige mensen worden om onverklaarbare redenen slachtoffer van een crisis, anderen daarentegen worden op de toppen van de golven opgestuwd tot steeds hogere welvaart. Het bestuderen van de verschillende soorten economische remmingen en stimulansen is een dwingende voorwaarde gebleken om het ontwikkelingsproces van het menselijk bestaan te kennen.³²

De systemen van conditionering die de mens heeft toegepast om het samenleven van velen mogelijk te maken, was een andere invloedrijke factor die heeft geleid tot banden van afhankelijkheid, tot sociale stratificatie en tot het vormen van bestuurlijke constellaties,³³ waarvan de gevolgen voor het individu evident waren. Desnoods werd met repressieve middelen diens volgzaamheid afgedwongen. Evenwel, ook hier is geen continuïteit te onderkennen. In de 12e eeuw, toen slavernij en familia werden vervangen door pacht en *coniuratio*, werden even grote veranderingen tot stand gebracht als in de 16e eeuw door de opkomst van individualisme en handelskapitalisme. De diepe incisie in het historisch gebeuren, aangebracht door de revoluties aan het einde van de 18e eeuw, toen industrialisatie en nationalisme tot wasdom kwamen, liggen nog vers in het geheugen. Ook hier voltrok de beweging zich langzaam.

Dat is ook het geval met de beschaving gevormd door ideeën, mentaliteiten, materiële cultuur, maar ook door taal, literatuur, kunst, zeden, religieuze gevoelens, technieken, ja zelfs door culinaire smaak en het dagelijks leven. Gewoonlijk vormt de beschavingsgeschiedenis een heel

³¹ L. Febvre, *Pour une histoire à part entière*, Paris 1962, p. 43-47 en F. Braudel, *Geschiedschrijving*, o.c., p. 45.

³² Braudel, *Geschiedschrijving*, o.c., p. 117-120.

³³ M. Bloch, *La Société Féodale*, 2 t., Paris 1939.

concert in de historische wetenschap. De eenheid ervan reconstrueren is een eindeloos zoeken naar de kwadratuur van de cirkel. Meer dan enig ander element uit de wordingsgeschiedenis is de beschaving, naar het woord van de antropologe Margaret Mead, datgene, wat de mens in de toekomst niet meer zal kunnen vergeten. Sommige elementen, zoals de taal, het alfabet, het tellen, de woning, het vuur en het wiel leven voort, zelfs al weet niemand meer in welke beschavingskring zij zijn ontstaan, andere elementen zoals de mode, de feestrede, de videoclip en de sportroem vervluchtigen al bijna op het moment van hun realisatie. Nergens is het ritme van de gebeurtenissen zo wisselend als in de geschiedenis van de beschaving. Door niets ook wordt zoveel enthousiasme en zoveel afkeer opgeroepen bij de niet primair betrokkenen als juist hier.

Uit de beschrijving van de thema's die moeten worden behandeld - wil de historicus de geschiedenis beschrijven als een ontwikkelingsgang - is al gebleken dat de verschillende facetten niet in hetzelfde tempo veranderen. Om die reden heeft Braudel gepleit voor de toepassing van een genuanceerd tijdsbegrip.³⁴ Het wetenschappelijk onderzoek heeft behoefte aan een andere maat voor de tijd, dan in de bronnen wordt gebruikt. Daar geldt immers de datering als maateenheid voor het vaststellen of iets vroeger of later is gebeurd. Voor de wetenschapper is een datum echter een grillige en bedrieglijke vorm van tijdsduur. Alleen in een kroniek of een krant is de datering als tijdsmaat te gebruiken. Op grond van de datering kan geen onderscheid worden gemaakt tussen een parkeerovertreding en het uitbreken van een oorlog, tussen een brand en de uitvinding van de computer. De datering reduceert elk gebeuren tot een voorbijgaande gebeurtenis en verhult de historische laag, waarop de wetenschappelijke reflectie zich in alle rust wil richten. Vandaar de afkeer van de sociale wetenschappen van de opsomming van gebeurtenissen.

De recente breuk met traditionele vormen van geschiedschrijving heeft geleid tot een verandering in de gebruikelijke opvattingen over de historische tijd. Zoals de wiskundigen al eeuwenlang betogen dat een lijn iets anders is dan een verzameling punten, zo hebben de geschiedsvorsers ontdekt dat 'duur' iets anders is dan een opeenvolging van gebeurtenissen. Het tegendeel is wel het geval: de gebeurtenis is een punt op een lijn, een moment in een proces, dat eventueel verschuifbaar is. Precies zoals een probleem in de algebra niet wezenlijk verandert,

³⁴ F. Braudel, *Geschiedschrijving*, o.c., p. 54-57.

wanneer voor een der variabelen een ander getal wordt gekozen, zo zijn in de Westerse samenleving de problemen rond de gevolgen van de industrialisatie niet gedifferentieerd, louter en alleen omdat het begin van zichzelf versterkende groei van de productiviteit in het ene land een halve eeuw later plaats vindt dan in het andere. Dit inzicht heeft onder historici tot grote verwarring geleid en de politieke geschiedenis geschaad tot voordeel van de sociale en economische geschiedenis. Gisteren nog kon de tijd worden gezien als een optelsom van dagen en was de dag of het jaar een bruikbare maat voor de beoefenaar van de politieke geschiedenis. En zelfs nu nog verschijnen er nieuwe delen in een reeks, waarin de geschiedenis van Frankrijk wordt beschreven onder de verzameltitel 'Trente Journées qui ont fait la France'. Daarin hebben politici als François Mitterand en Edgar Faure, literatoren als Zoé Oldenbourg en Gérard Walter samen met moderne historici als Roland Mousnier en Georges Duby de geschiedenis van hun land beschreven aan de hand van markante gebeurtenissen als de doop van Clovis, de kroning van Karel de Grote, het bloedbad in de Bartholomeusnacht, de verovering van de Bastille, het uitroepen van de Commune, de staatsgreep van 2 december³⁵ Maar een prijscurve, een bevolkingstoename, een beweging van de lonen, een stijging of daling op de maatschappelijke ladder of een mentaliteitsverandering zijn op deze wijze niet te meten. Die kunnen alleen via het recitatief van de cyclus en de trage beweging van 'meer en minder' worden geduid. Ongelukkigerwijze verschillen de chronologische perioden die hierbij optreden onderling nogal van elkaar. Een gestandariseerde barometer voor het meten van golfbewegingen in het verleden bestaat niet. Economen hebben een instrumentarium ontwikkeld voor het meten van de economische groei en het nationaal inkomen, waarin korte conjunctuurgolven, Kondratieffs en seculaire trends van respectievelijk ongeveer tien, ongeveer vijftig en meer dan honderd jaar optreden.³⁶ Ernst Labrousse heeft sinds zijn manifest op het historisch congres in Rome in 1955 met zijn leerlingen in een breed opgezet onderzoek gepoogd so-

³⁵ In 1977 verscheen bij Gallimord in deze 30-delige reeks de 28ste publicatie: E. Faure, *La Banqueroute de Law*.

³⁶ Cfr. o.a. E. Wagemann, *Struktur und Rhythmus der Weltwirtschaft*, Berlin 1931; J.A. Schumpeter, *Business Cycles*, 2 vol., New York 1939; J.J. van Duyn, *De lange golf in de economie*, Assen 1979; N.D. Kondratieff, *Die Preisdynamik der industriellen und wirtschaftlichen Waren*, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialforschung*, Bd. 60, 1928, p. 165; E. Mandel, *Het laatkapitalisme*, Amsterdam 1976; J.W. Forrester, *Growth Cycles*, *The Economist*, jrg. 125, 1977, p. 525-543; W.W. Rostow, *The World Economy, History and Prospects*, London 1978; J. Tinbergen, *Economische Bewegingsleer*, Amsterdam 1946.

ciale structuren en conjuncturen te beschrijven, die niet dezelfde snelheid en traagheid bleken te vertonen als de economische.³⁷ Daarnaast bleken de wetenschappen, de techniek, de politieke instellingen, de vormen van mentale uitrusting en de beschavingen weer hun eigen levensritme en hun eigen groeivorm te vertonen. De orchestratie is nog lang niet gereed, laat staan dat het orkest over een repertoire beschikt dat zich voor regelmatige uitvoeringen leent.

Dimensies van historische tijd, die van lange duur zijn of waarbij het gaat om golfbewegingen, zijn alleen op te sporen met behulp van kwantitatieve gegevens. Een geschiedenis van veranderingen die zich op verschillende tijdsniveau's voordeden, is vanzelfsprekend een geschiedenis van meerdere processen en structuren, die gelijktijdig of afwisselend of met wisselende intensiteit invloed uitoefenden. De onderlinge verhouding tussen die invloedssferen kan alleen worden ontdekt, door na te gaan in welke mate de factoren werkzaam zijn geweest. Dit impliceert meetbaarheid, kwantificatie en het vergelijken van aantallen uitgedrukt in gelijke eenheden. Uitsluitend op die wijze is het mogelijk de constante, vaak remmende en belemmerende factoren tegenover de variabele en dynamische te stellen. Alleen zo kan ook de onderlinge samenhang der elementen worden bepaald. Slechts langs kwantitatieve weg kan worden nagegaan op welke wijze een verandering in een der factoren de werking van andere heeft beïnvloed.

Kwantitatieve gegevens kunnen echter niet worden gebruikt, zonder dat aan zekere voorwaarden is voldaan. Allereerst dienen er bronnen te zijn die zich voor statistische bewerking lenen en geschikt zijn om de vragen die aan de orde zijn, te beantwoorden. Gewoonlijk heeft de historicus echter te maken met cijfermateriaal uit het verleden dat voor heel andere doeleinden is bijeengebracht en dientengevolge ernstige beperkingen bij de bewerking oplevert. Vervolgens heeft hij modellen nodig, die aangeven hoe de verschillende factoren idealiter in elkaar grijpen. Meestal kan hij die modellen aan andere wetenschappen ontleenen. Als hij dat doet, dreigt hij evenwel verstrikt te raken in een *petitio principii* of een anachronisme, want hoe kan een samenhang worden opgespoord aan de hand van een vermoede samenhang? Hoe kan de historicus er zeker van zijn dat een relatie die in de huidige tijd wordt aangetroffen ook in een voorafgaand tijdvak, in een andere sociale en

³⁷ C.E. Labrousse, *Voies nouvelles vers une histoire de la bourgeoisie occidentale aux XVIIIe et XIXe siècles (1700-1850)*, *X Congresso Internazionale di Scienze Storiche* (Roma 1955), *Relazioni*, Vol. IV, p. 365-396; F. Braudel et C.E. Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, vol. II, Paris 1970.

economische context of in een andere cultuur werkzaam is geweest? Dwingt het opsporen van samenhangen in het verleden niet tot het construeren van anderssoortige modellen? Bij dit alles komt nog dat geavanceerde statistische technieken moeten worden toegepast. Uit de sociale wetenschappen weten we echter dat een methode van onderzoek kan leiden tot het ontdekken van structuren, die zich niet in de werkelijkheid hebben voorgedaan, maar zijn opgeroepen door de gebruikte onderzoekstechniek.

Het is niet eenvoudig voor al deze problemen adequate oplossingen te bieden. Gelukkig staat de onderzoeker hier niet alleen. Sedert de Tweede Wereldoorlog zijn heel wat onderzoeken gepubliceerd, waarin historici vraagstukken met behulp van kwantitatieve methoden oplossen. Er zijn zelfs tijdschriften, zoals de *Journal of Economic History* en *Explorations in Economic History*, die vrijwel geheel gevuld zijn met artikelen, waarin aan de hand van concrete historische kwesties modellen en statistische technieken ontwikkeld worden. Vooral ten aanzien van de groei van nationale economieën, van prijzen en lonen, van de omvang en samenstelling van de bevolking en van sociale structuren is inmiddels voldoende gebleken hoe groot de bijdrage van kwantitatieve data is voor het betoog.³⁸

Ook de ontwikkeling van modellen is geen taak, die de historici helemaal zelfstandig moeten vervullen. In veel gevallen kan een beroep worden gedaan op andere menswetenschappen, die evenals de geschiedenis de relatie van de mens met zijn omgeving bestuderen, ook al plaatsen zij die relatie niet in het perspectief van het langdurig tijdsverloop. Zo kan de geografie modellen aanreiken voor de relatie van de mens tot het natuurlijke milieu, beschikt de economie over inzichten omtrent de verdeling van schaarse goederen over een groot aantal vragers, verschaft de psychologie mogelijkheden om de zelfrealisatie van het individu in een zich autonoom ontplooiende en bedreigende Umwelt te meten en heeft de sociologie heel wat theorieën paraat met betrekking tot groepsinteracties en groepsgedrag. De laatste tijd heeft ook de culturele antropologie perspectieven geopend om door vergelijking van samenlevingsvormen verborgen structuren op te sporen.³⁹ De

³⁸ B.H. Slicher van Bath, *Geschiedenis: Theorie en Praktijk*, Utrecht 1978, p. 132-134.

³⁹ O.a. C. Ginsburg, *I Benandanti. Stregoneria e Culti Agraria tra '500 e '600*, Torino 1966; dez., *De Kaas en de Wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar*, Amsterdam 1981; E. le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris 1974; dez., *Le Carnaval de Romans. De la Chandeleur au Mercredi des Cendres 1579-1580*, Paris 1979; E.P. Thompson, *Rough Music: le Charivari Anglais*, *Annales ESC*, jrg. 27, 1972, p. 285-312.

samenwerking tussen geschiedschrijvers en beoefenaren van menswetenschappen is de laatste decennia heel vruchtbaar geweest. Zo hebben historici en economen nieuwe vormen van economische geschiedenis ontwikkeld, waarin de gebeurtenissen uit het verleden worden geanalyseerd en getoetst met behulp van een hoog ontwikkeld geheel van economische theorieën in vergelijking waarmee de theoretische fundamenteën van andere takken van de geschiedenis voorlopig weinig betekenden.⁴⁰ In sommige gevallen zijn de mogelijkheden echter overschat. De uitgangspunten van de New Economic History, waarvan de aanhangers desnoods surrogaat-gegevens creëerden als er geen goed statistisch materiaal voorhanden was en vervolgens zogenaamde 'counterfactual hypotheses' opstelden, waarbij een ontwikkeling werd geschetst die zich zou hebben voorgedaan, indien het te onderzoeken verschijnsel niet had plaatsgevonden,⁴¹ heeft begrijpelijkerwijs veel weerstanden opgeroepen. Uit de wetenschappelijke discussie die hierop volgde, kwam naar voren dat een methode, waarbij naar goed economisch gebruik slechts enkele variabelen worden onderzocht, terwijl de andere gelijk blijven (*ceteris paribus*) niet toegepast kan worden bij het onderzoek van historische thema's waarbij het aantal variabelen groot is. Aan de economie ontleende theorieën voldoen ook niet, indien rekening moet worden gehouden met ingewikkelde juridische en sociale verhoudingen uit vroegere samenlevingen.⁴²

Discussies als de hierboven genoemde maken de relatie tussen de geschiedenis en de sociale wetenschappen steeds duidelijker. Theoretische inzichten omtrent moderne samenlevingen kunnen - zo is gebleken - niet zonder meer worden toegepast op maatschappijtypen in een ver achter ons liggende tijd. Hier en daar zijn uit deze vaststelling inmiddels consequenties getrokken. De redactie van de tweede reeks van de *Rivista di Storia Economica*, die in 1984 begon te verschijnen, heeft zich afgekeerd van de gedachte van haar voorganger, Luigi Einandi, die van 1936 tot 1943 in dit tijdschrift het verleden trachtte te verstaan met behulp van de beste theorieën door het moderne economische denken naar voren gebracht. De huidige uitgevers zien in de economische geschiedenis een onafhankelijke wetenschap met eigen methoden, die een brug kan slaan tussen geschiedenis en economie, door te laten zien, hoe werkwijzen en modellen gebonden zijn aan de vroegere samenle-

⁴⁰ D. Landes and Ch. Tilly, eds, *History as Social Science*, Englewood Cliffs 1971.

⁴¹ Cfr. R. Andreano, ed, *New Views on American Economic Development*, Cambridge Mass 1965 en Peter Temin, ed, *New Economic History*, Hamondsworth 1973.

⁴² B.H. Slicher van Bath, *Geschiedenis, Theorie en Praktijk*, o.c., p. 157-178.

vingen, waarin de bestudeerde feiten zich hebben voorgedaan en hoe de theorie zelf veranderingen moet ondergaan vanwege de structuur van de samenleving waarop zij wordt toegepast.⁴³ In deze visie vormen de moderne sociale wetenschappen niet langer het uitgangspunt bij het formuleren van werkhypothesen voor historisch onderzoek, maar een referentiekader waarmee uitkomsten van zelfstandig onderzoek kunnen worden vergeleken. Uiteindelijk zal dit leiden tot interdisciplinair of multidisciplinair werken, waarbij een onderwerp vanuit meerdere invalshoeken wordt bestudeerd.

De hiërarchische toeleiding van de begrippen referentie en toetsing veronderstellen de aanwezigheid van autonome methoden, waarmee diepere lagen van de werkelijkheid uit het verleden kunnen worden opgespoord. Evenwel, er dient op te worden toegezien dat pogingen grootschalige processen en structuren te ontdekken niet uitmonden in hersenspinsels waarmee aan de werkelijkheid wordt voorbijgegaan. Het is noodzakelijk de relevantie van de gebruikte gegevens, van de benutte werkhypothesen en die van de schijnbaar ontdekte processen en structuren vast te stellen. De consistentie van de gebruikte bronnen en hypothesen en de mate van algemeenheid van de gevonden uitkomsten kan uitsluitend worden vastgesteld door toetsing aan andere data, door vergelijking met wat elders of in andere tijdvakken is voorgekomen.

Om dit doel te bereiken dienen comparatieve methoden te worden gebruikt. Deze methode is in de geschiedschrijving al vaak toegepast, waarbij geleidelijk een aantal werkwijzen werd ontwikkeld. Zo werd in de 18e eeuw met behulp van paradigmatische vergelijking de gedachte ontwikkeld dat het algemeen menselijke in zijn hoogste vorm werd verwezenlijkt in het toenmalige denken van de Verlichting. Later is met de analogische vergelijking gewerkt, waarbij werd verondersteld dat gelijkheid algemeen aanwezig was zodat op grond daarvan het onbekende kon worden verklaard. In de generaliserende vergelijking is het algemene tot uitdrukking gebracht; in de individualiserende vergelijking trad het bijzondere aan de dag. De synthetiserende vergelijking vatte bijzonderheden samen tot een totaliteit van hogere orde, terwijl tenslotte de kwantitatief-correlerende vergelijking door het vaststellen van correlaties tussen cijferreeksen de verhouding tussen getallen vaststelde.⁴⁴

⁴³ Una nuova serie della 'Revista', *Revista di Storia economica*, nuova serie, volume I, fascicolo I, Torino Einaudi editore giugno 1984.

⁴⁴ B.H. Slicher van Bath, *Geschiedschrijving, Theorie en Praktijk*, o.c., p. 145-146.

Het nuttig effect van de toepassing van deze methoden was vanzelfsprekend niet steeds even groot. De techniek werkte het best bij sociale en economische geschiedenis, indien het aantal variabelen niet te groot was. Wel bleek het nodig er bij het toepassen van vergelijkingen op historische processen op te letten, dat verschijnselen, waarbij een tijdsverschil optreedt, bijzondere moeilijkheden opleveren.⁴⁵ Hetzelfde is wel het geval indien de geografische afstand tussen de vergeleken gebiedsdelen zo groot is, dat verschillen van culturele aard optreden.

De nieuwe aanpak vergt het gebruik van heel andere bronnen dan tot nu toe gebruikelijk was. Vooral de vertegenwoordigers van de z.g. 'nouvelle histoire' hebben een grote vindingrijkheid aan de dag gelegd bij het opsporen van nieuwe gegevens, die als bron voor de kennis van vroegere tijdperken kunnen worden benut. Informaties over het weer, de afzetting van gesteenten en de opgetreden vormen van erosie hebben geleid tot studies over de invloed van het klimaat op het menselijk gedrag. De resultaten van pollenanalyse zijn gebruikt voor studies over de geschiedenis van de akkerbouw. De droge zomer van 1976 gaf aanleiding om in Frankrijk hele departementen aan de hand van luchtfoto's te carteren, waarbij enkele honderden grondplannen van verdwenen Gallo-Romeinse nederzettingen werden opgespoord. Niet alleen de resultaten van archeologisch onderzoek, maar ook gesproken documenten, allerhand beeldmateriaal en zelfs de exvoto's in bedevaartplaatsen worden gebruikt als historische bronnen. Tegelijk werd met geschreven en gedrukte stukken heel anders omgegaan dan vroeger. Documenten die gewoonlijk door historici niet werden geraadpleegd zoals oude menukaarten en kookboeken hebben aanleiding gegeven tot opmerkelijke studies. Folkloristische gegevens, zoals verhalen over feesten, ceremonies, defilés en processies, werden uitgangspunt voor beschouwingen over de aard van de samenleving. Al lang bekende bronnen werden herlezen en op geheel andere wijze geïnterpreteerd. Voor sommigen rees zelfs de vraag of wel naar archivalische gegevens mocht worden gezocht bij studies naar structuren die indertijd niet waren herkend. Duby bijvoorbeeld heeft een boek geschreven aan de hand van afwezige documentatie.⁴⁶

Wat blijkt te ontbreken, is een nieuwe bronnenkritiek. Vaak werd slordig met de beschikbare documentatie omgesprongen en werden gege-

⁴⁵ Cfr. I. Schöffer, *Revolutie als historisch verschijnsel*, in Z.R. Dittich e.a., *Zeven Revoluties*, Amsterdam z.j., p. 169-192; A.E. Cohen, *Vergelijken in de tijd*, Groningen 1961, p. 14.

⁴⁶ G. Duby, *Les trois Ordres ou l'Imaginaire du Féodalisme*, Paris 1978.

vens op willekeurige wijze geselecteerd. Vanwege het enthousiasme, waarmee historici telkens weer nieuwigheden wilden brengen en nog niet gebruikte bronnen presenteren, viel in bepaalde studies eenzijdig de nadruk op marginale verschijnselen in de samenleving, hetgeen leidde tot een soort nieuwe romantiek. In zulke studies lijkt de dorps-samenleving rond 1600 te worden beheerst door de lokale heks en de trek naar de stad twee eeuwen later door criminele overwegingen.⁴⁷

Hoe interessant de vernieuwingen in de geschiedschrijving in de laatste decennia ook zijn geweest en welke belangwekkende nieuwe perspectieven zij ook hebben geopend, tot een samenhangende en niet voor misverstanden en misvattingen vatbare wetenschapstheorie hebben zij niet geleid. Integendeel, de problemen zijn veeleer groter geworden. Enkele open vraagstukken kunnen hier worden genoemd.

Er is onduidelijkheid omtrent de taal, die de historicus gebruikt en omtrent de wijze waarop hij de resultaten van zijn onderzoek formuleert. Er worden allerlei begrippen uit moderne wetenschappen gebruikt voor situaties uit het verleden zonder dat de verschillen nauwkeurig worden aangegeven. Zo goed als het woord 'Dux' in de Romeinse tijd legeraanvoerder en in de Middeleeuwen hertog betekent, wordt in de 17e eeuw onder het begrip gesloten landbouwhuishouding iets anders verstaan als in het begin van de 20e eeuw. Het is gevaarlijk door een bepaald woordgebruik economische en sociale continuïteiten te suggereren, die niet hebben bestaan. Het is noodzakelijk de begripsomschrijvingen te verbeteren, bij voorkeur zonder een voor buitenstaanders onbegrijpelijke vaktaal te scheppen, zoals in de informatica is gebeurd. Welke moeilijkheden het vinden van passende benamingen oplevert voor hetgeen in de geschiedenis aan de tijdgenoten ontging, is bijvoorbeeld uit het werk van Foucault duidelijk geworden.⁴⁸

Over de noodzaak van bronnenkritiek is hiervoor al gesproken, maar oplossingen werden nog niet aangedragen. Een aanzet in die richting is overigens een eeuw geleden door Droysen al gegeven, toen hij er op wees dat het ware wezen van een maatschappelijke ontwikkeling nimmer uit de bronnen zelf naar voren treedt.⁴⁹ Het materiaal is niet meer

⁴⁷ G. Bourdé et H. Martin, *Les écoles historiques*, o.c., p. 201-226.

⁴⁸ Cfr. M. Foucault, *Les Mots et les Choses*, Paris 1966; dez., *L'Archéologie des Savoirs*, Paris 1969; dez., *L'Ordre du Discours*, Paris 1971.

⁴⁹ J.G. Droysen, *Historik, Vorlesungen über Enzyklopedie und Methodologie der Geschichte*, ⁷ München 1937, p. 61-83. De jongste door de auteur bewerkte druk is van 1882.

dan een 'chaos van ontvangen gegevens',⁵⁰ waaruit een geschiedverhaal moet worden gedistilleerd. In dit opzicht verschillen historische bronnen niet wezenlijk van de door elkaar tollende deeltjes, waarmee de kernfysicus werkt. Uit de herhaling der gebeurtenissen - en daarmee wordt geen identieke herhaling bedoeld - kan het historisch proces worden geanalyseerd. Zo kunnen veranderingen in sterfstepatronen worden ontdekt door telkens en telkens weer de leeftijd bij overlijden en de doodsoorzaak te noteren en de uitkomsten langs kwantitatieve weg te analyseren. Niet de allerindividueelste, maar de algemene informatie uit de bron is zinvol. Historische bronnen bevestigen elkaar. Het gehalte van de informatie blijkt uit de samenhang tussen de data.

Deze conclusie biedt tevens uitzicht op het oplossen van het probleem van de wetenschappelijke abstractie bij historisch onderzoek. De wijze waarop de historicus zijn bronnen benut, wordt niet door toevalligheden ingegeven en is nimmer afhankelijk van zijn geneigdheid tot romantiseren, maar van zijn vraagstelling. Dezelfde gegevens, die worden gebruikt om veranderingen in de levensduur aan te geven, kunnen in combinatie met gegevens over het beroep en het bezit van de gestorvenen worden benut voor studies van economisch-historische en sociaal-historische aard. In combinatie met opmerkingen over de plaats waar de dood toesloeg - thuis, in een pesthuis of in een hospitaal - geven zij inzicht in veranderende cultuurpatronen en sociaal-psychologische reacties. Van de vragen, die de historicus zich stelt hangt af welke informatie uit de bron hij gebruikt en welke uitkomsten hij bereikt.⁵¹

Naarmate de vraagstellingen gecompliceerder worden, zal vaker de hulp van andere disciplines moeten worden ingeroepen, een weg vol valkuilen en klemmen. Wie meent - zoals in ons land nog wel voorkomt - dat economische geschiedenis het best geschreven kan worden door economen, verwacht deskundigheden en maakt zich schuldig aan wetenschappelijke mythevorming. Evenmin als een goed op zijn taak voorbereide arts het af moet leggen tegen de intuïtie van de natuurgeheezener, kan de econoom het laatste woord spreken over geschiedenis.

⁵⁰ B.H. Slicher van Bath, *Geschiedschrijving, Theorie en Praktijk*, o.c., p. 132-134.

⁵¹ Cfr. o.a. L. Henry, *Anciennes Familles Genevoises, Etude démographique: XVIe-XXe siècle*, Paris 1956, p. 143-169; F. Lebrun, *Les Hommes et la Mort en Anjou aux 17e et 18e siècles*, Paris-La Haye 1971; M. Vovelle, *Piété baroque et Déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, Paris 1973; Th. McKeown, *The modern Rise of Population*, London 1976; Ph. Ariès, *L'Homme devant la Mort*, Paris 1977; P. Chaunu, *La Mort à Paris, 16e, 17e, 18e siècles*, Paris 1978; J. Ruffié et J.C. Sournia, *Les Epidémies dans l'Histoire de l'Homme*, Paris 1984.

Alleen hij, die een wetenschap door en door heeft geleerd, zal de streng wetenschappelijke methodes van die wetenschap toepassen. Vanzelfsprekend geldt deze regel ook voor de historicus. Zijn vak is het slechts de fundamentele dimensie van de tijd aan te geven. Dat plaatst hem niet in het centrum van de sociale wetenschappen en geeft hem niet het recht van zijn program een uitgangspunt voor de sociale wetenschappen te maken.⁵² Samenwerking van wetenschappen eist gelijkwaardigheid van ieders inbreng. Het is onjuist van hulpwetenschappen te spreken.

Veel ingewikkelder is het probleem van het waarheidsgehalte van historische studies. Geschiedenis is een ervaringswetenschap en als zodanig verbindt zij de kennis met de mens als levend wezen. Dat houdt in dat denken en kennen telkens opnieuw worden opgebouwd op basis van een afspiegeling van een tijdgeest, want alle kennis wordt steeds weer herleid tot paradimata die in bepaalde historische omstandigheden zijn ontstaan, zoals Kuhn heeft aangetoond.⁵³ Alleen, indien geschiedenis wordt opgevat als een studie van referentiekaders, voldoet zij aan de voorwaarden van objectiviteit. Het begrip objectief dient dan niet te worden gedefinieerd als overeenstemming van kennis met de werkelijkheid, maar als datgene wat methodisch denken ontdekt, geordend en begrepen heeft en dientengevolge ook voor anderen begrijpelijk kan maken.⁵⁴ In deze optiek is het geen probleem dat de kunsthistoricus met heel andere ogen naar een bouwwerk kijkt en daarin heel andere ontdekkingen doet, dan de beoefenaar van de geschiedenis van de techniek en dat de resultaten van hun onderzoekingen sterk van elkaar verschillen. Op deze wijze omzeilt men ook de moeilijkheden die voortspruiten uit de persoonlijke en subjectieve gebondenheid van de historicus bij de resultaten van zijn onderzoek: vanuit *zijn* vraagstelling en op grond van *zijn* onderzoek brengt *hij* inzicht. Een consequentie van deze opvatting is wel dat de historische waarheid tijdgebonden is en dat de grenzen van het historische weten steeds worden verlegd.

Het hier geschetste wetenschappelijk program is een ontwerp voor het langzamerhand inzichtelijk maken van de historie, het is geen afgerond en gesloten kader, waarbinnen een wetenschap zich hoe dan ook dient te ontwikkelen. Dat heeft consequenties voor elk onderzoekprogram,

⁵² G. Bourdé et H. Martin, *Les écoles historiques*, o.c., p. 202-204.

⁵³ Cfr. Th.S. Kuhn, *De Structuur van wetenschappelijke Revoluties*, Meppel 1972; dez., *De noodzakelijke Spanning. Traditie en Vernieuwing in de Wetenschap*, Meppel 1979 en I. Lakatos, *Wetenschapsfilosofie en Wetenschapsgeschiedenis. De controverse tussen Popper en Kuhn*, Meppel z.j.

⁵⁴ P. Ricoeur, *Geschichte und Wahrheit*, München 1974, p. 40.

dat niet als een afgeronde, helder geformuleerde taak kan worden omschreven, maar alleen als een opdracht waarvoor organisatorische kaders nodig zijn, die het mogelijk maken al doende steeds nieuwe resultaten te bereiken, die periodiek worden geëvalueerd. Het resultaat van die evaluatie is echter nooit meer dan een verder uitgewerkt wetenschappelijk program, grondslag voor nieuwe beslissingen van organisatorische aard.

Deze laatste opmerkingen brengen ons bij organisatorische vraagstukken. Het is tegenwoordig gebruikelijk wetenschappelijke activiteiten te vertalen in organisatiemodellen. Vooral de Minister van Onderwijs en Wetenschappen heeft de laatste jaren gestreefd naar het scheppen van nieuwe organisatorische kaders voor de wetenschapsbeoefening. Veelal waren zijn ideeën ontleend aan opvattingen ontwikkeld binnen de organisatiekunde en waren zij niet ipso facto afgestemd op de behoeften van het wetenschappelijk bedrijf. Het mag dan ook niet verbazen, dat zijn inzichten weerstanden hebben opgeroepen. De kritiek op het departementaal beleid met betrekking tot de organisatie van het wetenschappelijk bedrijf op historisch terrein is onlangs door A.M. van der Woude samengevat in woorden die niet voor misverstand vatbaar zijn.⁵⁵ Van der Woude was pessimistisch gestemd over de toekomst van het historisch onderzoek in Nederland. Hij somde een reeks hinderpalen op, zoals de verstikkende bureaucratie, het krimpbeleid, ook wel afslankingsoperatie geheten, het accentueren van maatschappelijke relevantie bij de keuze van onderzoeksthema's, de nonchalance van de overheid ten opzichte van het verleden, de voorwaardelijke financiering en de tweefasenstructuur.

De hier aangestipte belemmeringen dienen ernstig genomen te worden. Desondanks ben ik optimistischer en dat niet alleen vanwege mijn grotere naïeviteit, maar ook vanwege mogelijkheden die Van der Woude zelf aangaf en die wonderwel lijken te passen met het in het voorafgaande gestelde. Dat houdt echter niet in, dat alle genoemde hindernissen uit de weg geruimd kunnen worden met behulp van het hierboven geschetste model voor historisch onderzoek. De financiële nood van de overheid die haar noopt allerwegen bezuinigingen op te leggen en de uitermate gecompliceerde besluitvormingsprocessen op het terrein van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek, die de bureaucratie bevorderen, zijn exogene belemmeringen voor elke vorm van wetenschappelijke activiteit. Zij kunnen niet door betrekkelijk eenvoudige organisatorische ingrepen worden opgelost. Andere hinderpalen kunnen daarentegen snel verdwijnen door het benadrukken van het blijvende in de geschiedenis en door het onderzoek te richten op de vraag waartoe historische processen hebben geleid. Maatschappelijke

⁵⁵ A.M. van der Woude, *Geschiedenis, een gezelschapsspel voor fijne luiden?*, *Spiegel Historiae*, jrg. 19, 1984, p. 42-47.

relevantie wordt bij de hiervoor geschetste aanpak als vanzelf bereikt. Verheldering van criteria, waaraan het belang wordt afgemeten van sommige historische processen in vergelijking met andere, zal de gesignaleerde nonchalance ten opzichte van het verleden allicht doen afnemen. Zodra immers het gevleugelde woord van Benedetto Croce dat iedere waarachtige geschiedenis geschiedenis van het heden is,⁵⁶ gestalte krijgt door de geschiedschrijving te definiëren als de vorm, waarin het heden zich rekenschap geeft van het verleden omwille van de toekomst, zoals Van der Woude zelf voorstelde,⁵⁷ mag worden verwacht dat velen zich geleidelijk weer bewust worden van de relevantie van geschiedenis.

Veel meer bedreigend lijken de interne reorganisaties binnen het wetenschappelijk bedrijf zelf, zoals de voorwaardelijke financiering bij het onderzoek en de half uitgevoerde wet op de tweefasenstructuur bij het onderwijs. De voorwaardelijke financiering was bedoeld als een sympathieke maatregel: de overheid bleek bereid voor een langere termijn gelden te reserveren voor wetenschappelijk onderzoek, voorzover de noodzaak er van kon worden aangetoond. De uitvoering van dit beleidsvoornemen leidde tot een toetsing vooraf van onderzoeksvoorstellen. De in dit verband geëntameerde procedures hebben tal van problemen opgeroepen. Een van de toetsingscriteria bleek te bestaan in het nagaan of de voorsteller van een project over zijn onderwerp al belangwekkende publicaties had verricht. Op die wijze worden evenwel superspecialisten gekweekt die zich vele jaren met eenzelfde thema bezig houden en wordt de studie naar samenhangen tussen themata afgeremd. Een ander bezwaar is wel gelegen in de koppeling tussen financiering van onderzoek en een voor een reeks van jaren vastgelegd thema. Daardoor kan moeilijk worden ingehaakt op actuele behoeften en vragen uit de samenleving. Op langere termijn valt te vrezen dat alle bezwaren tegen kwaliteitscontrole door de overheid, zoals wij die kennen uit studies over het Middeleeuwse gildewezen, zich opnieuw zullen voordoen. Dat zou inhouden dat wij geconfronteerd worden met structurele verstarring, het belemmeren van innovaties en een vorm van professionalisering, waarbij een elite kans krijgt de activiteiten te monopoliseren.

Veel meer mogelijkheden tot de uitbouw van nieuwe wetenschappelijke

⁵⁶ B. Croce, *L'histoire comme Pensée et comme Action*, Genève 1968 (oorspronkelijke editie 1938).

⁵⁷ A.M. van der Woude, o.c., p. 47.

paradigma's en tot een geleidelijke ontwikkeling van innoverend onderzoek dan de universiteiten met hun voorwaardelijke financiering kennen, schijnt aan onderzoeksinstellingen zoals het Sociaal Historisch Centrum te worden geboden. Voor dergelijke instituten is ter bewaking van de kwaliteit van het onderzoek een systeem van periodieke zelf-evaluatie ontwikkeld, waarbij resultaten die gedurende een verslagperiode zijn bereikt aan de hand van een aantal kernvragen worden samengevat. Dit systeem biedt de mogelijkheid de interactie te versterken tussen meerdere typen van wetenschappelijk onderzoek, zoals het toegepast onderzoek, waarbij vragen uit de samenleving worden beantwoord, het infrastructuur versterkend onderzoek, dat gericht is op het ontwikkelen van mogelijkheden om gebruik te maken van nieuwe soorten historische bronnen, die vooraf ten algemene nutte bewerkt en getoetst worden en het fundamenteel onderzoek, waarbij o.a. kernvragen uit de historiografie in het buitenland aan de hand van de Nederlandse situatie kunnen worden bestudeerd. Door in een evaluatienota conclusies uit dit spectrum van onderzoeksactiviteiten te trekken, kunnen samenhangen, methodische problemen en geboekte vooruitgang worden beschreven en uitgewerkt tot een toekomstperspectief, waarover overleg mogelijk is.

De verdieping van het besef van historische relevantie in brede lagen van de samenleving kan, zoals gezegd, tot stand komen door kennisneming van publicaties, waarin zij toepassing vond. Beter nog wordt zij bevorderd door een onderwijskundig leerproces, waarin aan de studerende kwalificaties worden bijgebracht die hen in staat stellen de aangeleerde methoden en technieken verder te ontwikkelen. Het uitstralingseffect van onderwijs is zo gezien groter dan dat van onderzoek. De koppeling van onderwijs en onderzoek geeft maximale garantie dat de mogelijkheden tot verbreiding en benutting van de resultaten van historisch onderzoek optimaal worden gebruikt. Een dergelijke koppeling had in Maastricht op eenvoudige wijze gerealiseerd kunnen worden dank zij de aanwezigheid van een onderzoeksinstituut met een onderwijsstaak - als het Sociaal Historisch Centrum - als niet het krimpbeleid nieuwe hinderpalen had opgeworpen. Geschiedenis kan aan de R.L. voorlopig ten hoogste een ondersteunende functie hebben binnen andersgerichte opleidingen. Zelfs indien afstudeervarianten zouden worden ontwikkeld binnen een of meer van deze opleidingen, waarin het accent ligt op bezig zijn met het verleden, zal het ontbreken van middelen voor het entameren van een tweede fase in de opleiding het onmogelijk maken meer dan partieel gekwalificeerden op te leiden.

Tijdens een eerste fase kan de student slechts kennis maken met methoden en technieken van onderzoek, het is uitgesloten dat hij dan al een bijdrage leert leveren aan de verdere ontwikkeling er van.

Het zou bijzonder spijtig zijn, indien tengevolge van de organisatie van het onderwijs in Nederland het leerproces slechts tot zeer beperkte kwalificaties bij de afgestudeerden zou leiden terwijl er veel betere mogelijkheden zijn. Ook voor de beroepspraktijk is het van groot belang dat de student leert deelnemen aan een proces, waarbij methoden en technieken van onderzoek geleidelijk worden ontwikkeld, zodat hij ook in zijn latere werkzaamheden het accent meer zal leggen op participatie dan op representatie, dat is het klakkeloos toepassen van het aangeleerde. Ook mag worden verwacht dat het deelnemen aan een ontwikkelingsproces tijdens de studietijd zal leiden tot een grotere mate van flexibiliteit bij de toekomstige beroepsbeoefenaar, terwijl de samenwerking die tijdens dit proces ontstaat met oudere historici en met ervaren beoefenaren van andere menswetenschappen allicht leidt tot geschiktheid om later in een netwerk van multidisciplinair werkenden te opereren en minder aan te leunen tegen directieven afkomstig uit een hiërarchisch verband, iets wat bij de overvloed aan informatie die eerlang verwacht wordt, heel wenselijk lijkt.⁵⁸

Een samenwerking tussen een onderzoeksinstelling als het Sociaal Historisch Centrum en een opleidingsinstituut als de Rijksuniversiteit Limburg zou het mogelijk kunnen maken een historicus op te leiden die in technisch instrumenteel opzicht geleerd heeft wetenschappelijke methoden en technieken verder te ontwikkelen en zodoende bepaalde werkwijzen te vernieuwen. Ook zal hij in staat zijn welomschreven problemen aan te vatten, zoals het ontwikkelen van criteria voor het behoud van historische relictten, het ontdekken van aspecten in de samenleving waarin historisch gegroeide situaties langdurig doorwerken of het reconstrueren van golfbewegingen in historische processen. Tenslotte zal hij georiënteerd zijn op nauwkeurig omschreven doelgroepen. In ons land is de feitelijke bemoeienis met het verleden nog altijd veelal opgedragen aan niet-historici. Bij vraagstukken van ruimtelijke ordening bepalen vooral geografen hoe met het verleden wordt omgegaan, bij de monumentenzorg zijn dat bouwkundigen, in het archiefwezen juristen, bij de musea kunsthistorici en bij het beleid beoefenaren van sociale wetenschappen. Alle waardering voor hun inzet en

⁵⁸ Ik ben Drs L.J.M. Frederix zeer erkentelijk voor zijn suggesties op het stuk van de omschrijving van gewenste kwalificaties bij toekomstige afgestudeerden.

enthousiasme kan niet rechtvaardigen dat zij die het historisch ambacht werkelijk hebben geleerd, aan de kant blijven staan en vaak ook nog kritiekloos toezien. Een hogere mate van professionalisering lijkt bij de uitoefening van beroepsactiviteiten, waarbij historische vraagstukken in het geding zijn, heel wenselijk. Het zal evenwel nog heel wat inspanningen vergen om vakhistorici te betrekken bij de hier genoemde beroepsactiviteiten, omdat de organisaties in het werkveld heel hecht zijn en goed gestructureerd, zodat de beroepsoriëntatie en de taakomschrijving van de huidige niet echt historisch geschoolde medewerkers, aan wie feitelijk de zorg voor het verleden is opgedragen, het binnendringen van op andere wijze opgeleiden niet vlug zal toestaan.

In sociaal-normatief opzicht biedt de samenwerking tussen een onderwijsinstelling en een bedrijfsmatig georganiseerde onderzoeksinstituten nog een extra winstpunt. In recent onderzoek is er onder meer door Mertens op gewezen dat bij het onderbrengen van leerprocessen bij bedrijven de leerwinst op het terrein van de sociale vaardigheden als het meest reëel ervaren wordt.⁵⁹ Het is ook om die reden te hopen dat de begonnen samenwerking tussen Rijksuniversiteit Limburg en Sociaal Historisch Centrum in de toekomst verder kan worden uitgebouwd. Voorlopig zal de precaire financiële toestand van de Rijksoverheid daar allicht niet zoveel mogelijkheden toe bieden. Misschien is het ook beter nog wat verwachtingen te blijven koesteren. In de Talmood werd er immers al op gewezen dat de verwachting zoet is en de realisatie vaak bitterder dan de dood.⁶⁰

Dames en heren, leden van het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum,

Het verbinden van een onderwijstaak aan een bedrijfsmatig georganiseerd onderzoeksinstituut levert heel wat problemen op. De bedrijfsorganisatie wordt een stuk gecompliceerder. De inspanningen ten behoeve van het management moeten anders worden verdeeld over de medewerkers. Het tijdsbeslag voor allerlei secundaire taken, die toch telkens weer in grote omvang op het instituut afkomen, dienen te worden beperkt, ook al zijn zij voor de relatie naar het draagvlak van de instelling, de Limburgse samenleving, van groot belang. Ondanks al deze

⁵⁹ O.a. F.J.H. Mertens, *Stages in een Beroepsopleiding*, z.pl. 1981.

⁶⁰ Cfr. *Der babylonische Talmud*, ausgewählt u. übersetzt von R. Mayer, ³ München 1963, p. 488.

bezwaren heeft U de voorkeur gegeven aan de perspectieven van een intensieve samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg. Voor dit pro-actief beleid verdient U veel waardering.

Heren leden van het curatorium op de door het Sociaal Historisch Centrum ingestelde bijzondere leerstoel,

Uw inspanningen om met grote voortvarendheid te zorgen voor de vervulling van de bijzondere leerstoel hebben alle betrokkenen zeer aangenaam getroffen. Het vertrouwen dat U mij schonk, waardeer ik ten zeerste en hoop ik niet te beschamen.

Dames en heren, medewerkers van het Sociaal Historisch Centrum,
Uw inzet voor het SHCL is wijd en zijd vermaard. De onderwijstaak die mij is opgedragen, heeft ook U niet onberoerd gelaten. Het aantal diensten dat van het instituut wordt gevraagd, is er sterk door toegenomen en dientengevolge ook de aanslag die steeds weer op Uw werkracht wordt gedaan. Niemand van U heeft geaarzeld zich extra in te spannen. Het is duidelijk dat het U plezier doet dat het Centrum meer bezoekers krijgt, dat er meer gebruik wordt gemaakt van bibliotheek en archief en dat meer vragen en verzoeken op U afkomen. Het enthousiasme waarmee U Uw taken vervult, schenkt mij het vertrouwen mijn taak op passende wijze te kunnen vervullen.

Dames en heren leden van de capaciteitsgroep medische ethiek en wijsbegeerte,

De collegialiteit, waarmee U mij heeft begeleid op mijn eerste schreden binnen het Maastrichtse universitaire bedrijf, zal altijd onvolprezen zijn. Samenwerken met U is een vreugde, die ik nog lang hoop te smaken.

Dames en heren studenten,

Het onderwijs aan de Rijksuniversiteit Limburg is probleemgeoriënteerd. Bij de keuze van de vraagstukken die Uw studierichting geven, worden U heel wat vrijheden gelaten. Een keuze Uwerzijds voor historische problemen is daardoor een voorrecht dat U mij schenkt. Wees er van overtuigd dat ik Uw vertrouwen zal weten te waarderen en mij in zal spannen U doelmatig en doelgericht ter zijde te staan bij het tot een goed einde brengen van Uw studie.